

УДК 343.125:343.137.5

Сівак Оксана Валеріївна –
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Національної академії
внутрішніх справ

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Розкрито правову природу запобіжних заходів, їх сутність і значення під час кримінального провадження в контексті застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх правопорушників. Здійснено аналіз наукових думок стосовно тлумачення поняття запобіжних заходів, а також запропоновано власне визначення цього поняття.

Ключові слова: правова природа; запобіжні заходи; кримінальне провадження; презумпція невинуватості; неповнолітні; підозрюваний; обвинувачений.

Пояснюючи сутність та основну ціль заходів забезпечення кримінального провадження, В. Є. Чиркін зазначив: «Краще було б не вдаватися до насильницьких заходів, проте в сучасних умовах це утопічна ідея...». Адже питання кримінального судочинства неможливо ефективно й повноцінно вирішити без примусових заходів впливу, що передбачають певне обмеження прав і свобод людини та громадянина. Для досягнення цих завдань законодавець покладає на суб'єктів кримінального провадження відповідні обов'язки та визначає їх права. Водночас завдання кримінального судочинства не завжди збігаються з інтересами всіх сторін провадження, з огляду на що суб'єкти кримінального провадження не завжди добровільно виконують покладені на них законом процесуальні обов'язки. Виняток не становить і такий суб'єкт кримінального провадження, як неповнолітні, злочинність серед яких щороку активізується.

У юридичній літературі питання правової природи запобіжних заходів зазвичай не вважали актуальним, проте більшість науковців (Н. В. Буланова, З. Ф. Коврига, В. М. Корнуков, О. П. Кучинська, О. В. Мироненко, А. І. Михайлов, В. Т. Очередін, І. Л. Петрухін, В. О. Попелюшко, В. В. Рожнова, З. В. Ромовська, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Л. К. Трунова та ін.), визначаючи поняття запобіжних заходів, повсякчас торкаються цього питання. Більшість із таких досліджень опрацьовано за старим кримінальним законодавством, тобто за Кримінальним процесуальним кодексом (КПК) 1960 р. З огляду на прийняття КПК України 2012 р. та задля здійснення всебічного, об'єктивного дослідження правової природи чинних запобіжних заходів, передусім, слід з'ясувати суттєві ознаки цього інституту кримінального процесу, а також здійснити аналітичний огляд опублікованих праць різних авторів стосовно зазначеного питання.

Метою статті є встановлення сутності правової природи як передумови ефективності й доцільності застосування запобіжних заходів щодо неповнолітніх правопорушників (підозрюваних, обвинувачених) у кримінальному провадженні. Адже саме інститут запобіжних заходів є найбільш суворим видом кримінально-процесуального примусу, який застосовують для успішного здійснення досудового провадження та судового розгляду кримінальних правопорушень.

Заходи процесуального примусу (забезпечення кримінального провадження) відрізняються від інших заходів державного примусу тим, що їх «застосовують компетентні органи в межах власних повноважень відносно осіб, які беруть участь у справі та неналежна поведінка яких може перешкоджати успішному перебігу кримінального судочинства, за наявності передбачених законом підстав, умов і порядку, що гарантує їх законність та обґрунтованість» [1, с. 325–326]. Державний примус є необхідним елементом механізму правового регулювання. Він передбачає психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив правоохоронних органів і посадових осіб держави на особу шляхом заподіяння їй особистих, майнових і моральних обмежень задля підкорення

вимогам держави. Його можна вважати одним із методів регулювання суспільних відносин.

Питання запобіжних заходів у кримінальному процесі розробляли ще за радянських часів з метою покращення здійснення кримінального судочинства. Виникнення інституту запобіжних заходів історично стало можливим після визнання й гарантування державою права людини на особисту свободу, що належить до природних прав. Історія розвитку запобіжних заходів у законодавстві багатьох країн налічує декілька століть. Водночас різні галузеві запобіжні заходи тривалий час не було чітко розмежовано. Пов'язано це з тим, що власне галузі права не відразу набули того вигляду, який вони мають нині. Унаслідок цього різні запобіжні заходи досить часто передбачались одними й тими самими нормативними актами [2, с. 150].

Такий вид забезпечення кримінального провадження, як запобіжні заходи, загалом не містять у собі фактори покарання та ставлення держави до особи як до злочинця. Конституційний Суд України погоджується з думкою про те, що «за правовою природою запобіжні заходи до підозрюваного, обвинуваченого не є кримінальним покаранням» [3 с. 12]. На нашу думку, це твердження, безперечно, є правильним, оскільки нормою Основного Закону України (ст. 62) визначено, що особу вважають невинуватою в учиненні злочину та не можуть піддати кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [4, с. 22]. Це вказує на те, що в Україні має діяти і діє принцип презумпції невинуватості як правовий гарант демократичної держави. Отже, застосування запобіжних заходів жодним чином не повинно розцінюватися як покарання. Вони є лише певними обмеженнями особи, яку підозрюють чи обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення, хоча й застосовуються винятково судом.

Запобіжні заходи за своєю правовою природою є примусовими засобами, які застосовують відносно особи, якщо її ще не визнано винною в учиненні злочину. Таким чином, ця особливість правової природи запобіжних заходів покладає на органи досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю та суди надзвичайну відповідальність за адекватне усвідомлення

мети й підстав застосування запобіжного заходу в кожній конкретній ситуації, потребуючи виваженості під час прийняття рішення щодо цього питання [5, с. 70].

Як зазначає В. О. Попелюшко, справжній принцип презумпції невинуватості для всіх без винятку (особливо для слідчого, прокурора та судді) є обов'язковим правилом їх поведінки, згідно з яким їм заборонено поводитись з обвинуваченим як зі злочинцем до моменту, доки не набере законної сили обвинувальний вирок суду, що означає нормальні стосунки між ними як між людьми рівними; обвинувачений упродовж усього здійснення кримінального провадження до цього моменту не повинен відповідати за діяння, у вчиненні якого його поки лише обвинувачують; державний (процесуальний) примус під час кримінального провадження може бути застосовано тією мірою та настільки, наскільки це необхідно для того (з огляду на його поведінку під час кримінального провадження), щоб він міг постати перед судом [6].

Особливо це стосується неповнолітніх правопорушників, психіка яких є досить нестійкою, а отже, для них кожен «візит» до органу досудового розслідування, прокуратури чи суду – це певне випробування. Так, до неповнолітнього слід застосовувати особливий підхід під час обрання запобіжного заходу, а також здійснення кримінального провадження загалом. Органи, які беруть участь у застосуванні запобіжних заходів щодо неповнолітніх, повинні, передусім, закріпити дружні стосунки з цими особами, що дасть змогу їм почуватися більш комфортно, правильно розуміти сутність застосування заходів примусу відносно них, чітко усвідомлюючи той факт, що їх права захищено (у цьому власне і полягає специфіка презумпції невинуватості, що є підґрунтям правової природи запобіжних заходів). Адже відхилення від так званої «букви закону» може призвести до суттєвого обмеження конституційних прав і свобод громадян та нівелювання гуманістичного принципу загалом.

Запобіжні заходи в межах кримінального провадження щодо неповнолітніх мають та повинні мати забезпечувальний і виховний, але жодним чином не каральний, характер. Проте, на думку доктора юридичних наук Л. К. Трунової [7, с. 12],

запобіжні заходи певною мірою містять у собі елементи карального характеру. Водночас тоді, коли підозрюваний, обвинувачений порушив або взагалі не виконав покладені на нього запобіжним заходом права та обов'язки, і такий запобіжний захід було замінено на більш тяжкий, зазначену дію Л. К. Трунова розглядає як кримінально-процесуальну відповідальність, пов'язану з погіршенням процесуального статусу особи, щодо якої було змінено запобіжний захід.

Частково ми погоджуємось із позицією Л. К. Трунової, адже запобіжні заходи, дійсно, здебільшого відіграють превентивну роль та не наділені каральним характером. Проте стверджувати, що жоден із передбачених КПК України запобіжних заходів не належить до юридичної відповідальності, не можна, оскільки юридична відповідальність – це не лише відповідальність за вчинене правопорушення, що має суто ретроспективний, негативний характер. Юридичною відповідальністю є також реалізація санкції правової норми, що становить міру обмеження певних прав особи за конкретне правопорушення, та додаткових примусових заходів за вчинене правопорушення. Таким чином, боячись можливого настання процесуальної відповідальності, особи, залучені до сфери кримінального судочинства, зобов'язані належним чином виконувати власні процесуальні обов'язки. Цей процес у кримінальному судочинстві можна назвати кримінально-процесуальною відповідальністю.

Саме завдяки своїй меті й цілям запобіжні заходи є важливим та активним елементом боротьби зі злочинністю, уособлюють та забезпечують реалізацію принципів і задач кримінального судочинства, пов'язаних із попередженням та припиненням дій підозрюваного, обвинуваченого, що перешкоджають нормальному здійсненню кримінального провадження та встановленню істини.

У нормі ст. 13 Загальної декларації прав людини зазначено, що кожна людина має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання в межах кожної держави. Право на свободу пересування, яке є конституційним правом громадянина, не є абсолютним, а отже, може бути обмежене

відповідно до закону. На думку З. В. Ромовської, кожна свобода має певну межу, що унеможливорює її перетворення на свавілля. Закріплену в законі межу свободи, що є однаковою для всіх, може бути обмежено для певних осіб унаслідок учинення ними протиправних дій [8, с. 91].

У юридичній літературі досить дискусійним є питання про виховний вплив запобіжних заходів. В. М. Савицький уважає, що виправляти й перевиховувати можна тільки особу, винну в учиненні злочину, якщо це визнано судом [9, с. 45]. Фактично аналогічну позицію обстоює А. І. Михайлов, який зазначає, що «засоби перевиховання осіб, які вчинили злочин, зазвичай, здійснюються після набуття вироком чинності, під час виконання покарання; на стадії попереднього слідства і під час судового розгляду кримінальної справи процес виховання підсудного тільки починається» [10, с. 35].

У спеціальній літературі наявне переконання стосовно того, що запобіжні заходи – це процесуальні санкції. Серед прихильників цієї позиції – З. Ф. Коврига, на думку якого запобіжні заходи застосовують задля убезпечення «здорового» суспільства від впливу небезпечних для нього осіб, успішної реалізації завдань кримінального судочинства [11, с. 66].

Сумнівною є позиція авторів, які вважають, що запобіжні заходи – це заходи державного примусу, що зобов'язують не вчиняти нових злочинів. Цей обов'язок стосується всіх громадян без винятку, незалежно від застосованих щодо них запобіжних заходів. У п. 5 ч. 1 ст. 177 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України зазначено, що метою застосування запобіжних заходів є запобігання спробам підозрюваного, обвинуваченого вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому їх підозрюють чи обвинувачують [12, с. 94–95]. Іншими словами, ідеться не про заборону, а про профілактику можливої злочинної поведінки підозрюваного, обвинуваченого.

Розглядаючи питання про правову природу запобіжних заходів, слід констатувати її складний характер. Загалом запобіжний захід варто визначити як профілактичну міру, спрямовану на здійснення нормального кримінального

судочинства. Однак не завжди запобіжний захід слугує лише профілактичною мірою. У низці випадків їх застосовують як реакцію на вже допущене порушення.

Складність правової природи запобіжних заходів полягає в тому, що загалом вони не є заходами юридичної відповідальності (кримінального покарання), про що ми вже зазначали. Водночас заходи кримінально-процесуальної відповідальності є наслідками порушення норм кримінального процесуального закону. Якщо заходи примусу вводять як профілактичні, їх не можна вважати заходами кримінально-процесуальної відповідальності. Наприклад, коли до особи, яку підозрюють у вчиненні кримінального правопорушення, в установленому законом порядку може бути застосовано запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання, це може бути зроблено уповноваженою на те особою, з огляду на реальну наявність підстав, передбачених законом. Застосування цього чи будь-якого іншого запобіжного заходу, передбаченого ст. 176 КПК України, не є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, оскільки підозрюваний не порушив жодної норми кримінального процесуального законодавства. Якщо він все ж таки порушить покладені на нього законом обов'язки, запобіжний захід відносно нього може бути змінено в установленому законом порядку на більш тяжкий. У такому разі запобіжний захід застосовують уже як захід кримінально-процесуальної відповідальності.

Чинний КПК України, як і КПК України 1960 р., не містить визначення поняття «запобіжні заходи». У ст. 176 КПК України окреслено загальні положення та систему законодавчо визначених запобіжних заходів, які застосовують під час кримінального провадження щодо підозрюваних, обвинувачених, зокрема неповнолітніх. З огляду на відсутність визначення категорії запобіжних заходів у нормативно-правових актах, у юридичній літературі представлено різноманітні тлумачення, що є близькими за змістом. На нашу думку, така варіативність визначень пов'язана здебільшого з неоднозначним розумінням юридичної природи запобіжних заходів, що пояснюється призначенням цього інституту.

Розглянемо позиції окремих авторів щодо сутності зазначеного поняття. У науково-практичному коментарі КПК України [13, с. 452] зауважено, що запобіжні заходи – це заходи забезпечення кримінального провадження, застосування яких супроводжується обмеженням конституційних прав і свобод осіб, яких підозрюють (обвинувачують) у вчиненні кримінальних правопорушень. Ці обмеження стосуються свободи пересування та вільного вибору місця перебування.

Більшість науковців, беручи за основу аналіз запобіжних заходів кримінально-процесуального закону 1960 р., розглядали запобіжні заходи як примус задля превенції (запобігання злочинам). М. С. Строгович пропонує таке визначення: «Запобіжними заходами є визначені нормами закону примусові заходи, що обмежують свободу обвинуваченого задля недопущення для обвинуваченого можливості: переховуватися від органів дізнання, слідства й суду; перешкоджати встановленню істини в справі; продовжувати злочинну діяльність» [14, с. 273]. З. З. Зінатулін погоджується з позицією М. С. Строговича, додаючи водночас той факт, що запобіжні заходи передбачають забезпечення виконання вироку в контексті кримінального покарання.

Нині суттєво збільшилася кількість завдань, на реалізацію яких спрямовано запобіжні заходи. Слід урахувати й те, що ці заходи можуть бути застосовані також відносно особи в разі її видачі державі, компетентні органи якої цю особу розшуковують (екстрадиція) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Екстрадиційний арешт застосовують стосовно особи до вирішення питання про її видачу та фактичної її передачі. Саме в цьому і полягає специфічність зазначеного запобіжного заходу. Тому, прийнявши норми закону щодо екстрадиції особи (ст. 579, 584–585 КПК України), законодавець доповнив цільове коло запобіжних заходів, що тепер застосовуються відносно осіб, які перебувають на території іншої держави, з метою їх подальшої видачі (екстрадиції). Під час розгляду клопотання про екстрадиційний арешт особи слідчий суддя не враховує винуватість і не перевіряє законність процесуальних рішень, прийнятих компетентними органами

іноземної держави в справі та стосовно особи, щодо якої надійшов запит про видачу.

Досить коректним і лаконічним, на нашу думку, є визначення, яке запропонував І. Л. Петрухін: запобіжні заходи – це спосіб примусового впливу на підозрюваного, обвинуваченого задля недопущення такої їх поведінки, яка б перешкоджала реалізації завдань кримінального провадження [15, с. 105]. Водночас констатована І. Л. Петрухіним ціль є єдиною для всіх заходів забезпечення кримінального провадження і повною мірою не відображає специфіку чинних запобіжних заходів, оскільки кожен із них має певне специфічне значення.

Ю. Д. Лівшиць, розглядаючи питання запобіжних заходів, підтримав ключові аспекти зазначених вище визначень, доповнивши їх тим, що запобіжні заходи мають попереджувальний характер, а їх застосування можливе лише за умов дійсної необхідності розв'язання проблем кримінального судочинства [16, с. 29].

Н. В. Буланова, аналізуючи поняття запобіжних заходів, наголошує на тому, що наявні в літературі визначення є суттєвими, проте потребують більшої деталізації. Науковець тлумачить ці заходи як передбачені кримінально-процесуальним законом спеціальні заходи примусу, що полягають в обмеженні конституційних та інших прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого та застосовуються до цих учасників кримінального судочинства слідчими, прокурорами, слідчими судьями, судами в межах їх повноважень за наявності передбачених законом умов і підстав задля попередження або запобігання злочинній діяльності, провадження кримінального провадження та виконання вироку.

Більш осучасненою є позиція Т. В. Данченко, згідно з якою запобіжні заходи – це встановленні законом організаційно-правові форми процесуального впливу на підозрюваного, обвинуваченого, що характеризується найбільш інтенсивним обмеженням прав, свобод і законних інтересів громадян, але виправдовуються об'єктивною необхідністю вирішення завдань кримінального судочинства, а також забезпечення належної поведінки особи під час процесуальної діяльності компетентних

органів задля запобігання спробам підозрюваного, обвинуваченого ухилитися від слідства й суду, недопущення перешкоджання з боку підозрюваного, обвинуваченого встановленню об'єктивної істини в кримінальній справі, припинення подальшої злочинної діяльності, а також забезпечення виконання процесуальних рішень (зокрема в контексті майнових стягнень) [17, с. 54].

Досить цікавою є думка деяких науковців, які розглядають запобіжні заходи як систему передбачених законом заходів процесуального примусу та психологічного (морального) впливу. Так, А. Д. Буряков вважає, що, визначаючи поняття запобіжних заходів, слід урахувувати наявність у них елементів морального впливу на поведінку особи, щодо якої їх було застосовано [18, с. 13].

Розглянуті тлумачення зазначеного поняття було опрацьовано до прийняття нового кримінального процесуального закону, а отже, є дещо застарілими та частково втратили свою актуальність. Водночас вони є підґрунтям, завдяки якому, ураховуючи норми оновленого законодавства, ми можемо сформулювати нове, так зване «омолоджене», визначення поняття «запобіжні заходи».

Розглядаючи питання щодо правової природи вказаних заходів, ми констатували їх виховний вплив. На нашу думку, вони, дійсно, певним чином здійснюють виховну функцію, особливо відносно неповнолітніх правопорушників, адже містять у собі елементи морального впливу. Слушною, на нашу думку, є думка З. Д. Єнікеева, який стверджує, що запобіжні заходи як правовий інститут не лише встановлюють певні правила відповідної поведінки підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному провадженні, а й забезпечують виконання покладених на цих суб'єктів кримінального провадження обов'язків, сприяють виробленню в них адекватної соціально активної поведінки. Вони допомагають особі, яка певним чином долучена до кримінального судочинства, усвідомити поняття необхідного, справедливого, відповідального, дає змогу виховати в неї відчуття поваги до закону та правопорядку [19, с. 24].

Теоретично механізм кримінального процесуального регулювання може цілком функціонувати без застосування запобіжних заходів і заходів примусу. Адже держава завдяки кримінальному процесуальному закону покладає на суб'єктів, щодо яких здійснюється кримінальне провадження, певні права й обов'язки. Надаючи їх, вона ніби розраховує на те, що вони будуть реалізовані повною мірою завдяки громадській свідомості. Проте така система працюватиме лише за ідеальних умов, а отже, як це не сумно звучить, ідеться не про сучасну державу. Адже нині рівень злочинності є надто високим, що свідчить про свідоме ігнорування громадянами покладених на них обов'язків. Це, передусім, наші політики, які власне є «обличчям» держави. Виняток не становлять і неповнолітні правопорушники, злочинність яких щорічно активізується. Таким чином, у реальному житті запобіжні заходи, як і заходи процесуального примусу загалом, є реально діючою та вагомою гарантією виконання приписів норм закону всіма суб'єктами кримінального судочинства.

Саме тому питання правової природи запобіжних заходів було, є та буде надалі актуальним, оскільки, з одного боку, вони є засобами забезпечення дотримання й виконання приписів закону, а з іншого – пов'язані з обмеженням найважливіших конституційних прав громадян. У контексті кримінального провадження щодо неповнолітніх правопорушників можна констатувати відсутність визначення поняття запобіжних заходів, застосованих щодо цих осіб, як у законі, так і в юридичній літературі. Адже ця категорія охоплює ті самі об'єктивні, суб'єктивні та специфічні ознаки, що притаманні поняттю запобіжних заходів, які застосовують відносно дорослих підозрюваних, обвинувачених.

Отже, відсутність у кримінальному процесуальному законодавстві запобіжних заходів у межах провадження кримінального судочинства унеможливила б належну реалізацію наявних у законі приписів, а за певних обставин – нівелювала б можливість настання відповідальності винного. Тому запобіжні заходи є цілком виправданими, незважаючи на те, що вони певним чином обмежують основні конституційні права громадян

на свободу та особисту недоторканність. Запобіжні заходи набувають важливого значення також в аспекті забезпечення виконання вироку суду.

Здійснивши аналіз вищенаведеного, можна сформулювати власне визначення правової природи запобіжних заходів. Отже, *запобіжні заходи* є найсуворішими заходами процесуального примусу, що обмежують конституційні права громадян, не порушуючи принципу презумпції невинуватості, застосовуються слідчим суддею, судом за погодженням прокурором клопотанням слідчого до підозрюваного, обвинуваченого, мають превентивний (профілактичний) характер, задля забезпечення успішного здійснення досудового провадження та судового розгляду кримінальних правопорушень, виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки, з метою та на підставах, передбачених ст. 177 КПК України, слугують процесуальною реакцією на допущене порушення, будучи водночас заходами кримінально-процесуальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Харків : Одиссей, 2009. – 816 с.
2. Ваганова І. М. Юридична природа й різновиди запобіжних заходів у трудовому праві / І. М. Ваганова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія : Право. – 2013. – Вип. № 14. – С. 150–154.
3. Юдківська Г. Затримання особи та взяття під варту у світлі вимог презумпції невинуватості / Г. Юдківська // Адвокат. – 2008. – № 3. – С. 12–20.
4. Конституція України. Станом на 8 жовтня. – Офіц. вид. – Київ : Цент учб. літ., 2010. – 80 с.
5. Мироненко О. В. Мета і підстави застосування запобіжних заходів за новим КПК України / О. В. Мироненко // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 22. – С. 70–76.

6. Попелюшко В. О. Чому конституційну формулу презумпції невинуватості треба змінити [Електронний ресурс] / В. О. Попелюшко // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія : Право. – 2012. – № 1 (5) – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pvontz.pdf>. – Назва з екрана.

7. Трунова Л. К. Современные проблемы применения мер пресечения в уголовном процессе : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Трунова Людмила Константиновна. – М., 2003. – 419 с.

8. Гончар О. В. Застосування запобіжних заходів, які частково обмежують конституційне право особи на свободу пересування у кримінальному процесі України / О. В. Гончар // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 90–96.

9. Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Рожнова Вікторія Василівна. – Київ, 2002. – 216 с.

10. Выявление причин преступления и принятие предупредительных мер по уголовному делу / Звирбуль В., Кудрявцев В., Михайлов А. и др. – М. : Юрид. лит., 1967. – 285 с.

11. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З. Ф. Коврига. – Воронеж : Из-во Юронеж. ун-та, 1984. – 190 с.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 верес. 2013 р. – Офіц. вид. – Київ : Паливода А. В., 2013. – 328 с.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – . –

Т. 1 / [О. М. Бандурка та ін.]. – 2012. – 764 с.

14. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – . –

Т. 1 : Основные положения науки советского уголовного процесса. – 1968. – 468 с.

15. Петрухин И. Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М. : Наука 1989. – 256 с.

16. Лившиц Ю. Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе / Ю. Д. Лившиц. – М. : Юрид. лит, 1964. – 138 с.

17. Данченко Т. В. Застава в системі запобіжних заходів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Данченко Тетяна Володимирівна. – Ірпінь, 2007. – 198 с.

18. Буряков А. Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / А. Д. Буряк. – М., 1967. – 20 с.

19. Глизнуца С. И. Применение мер пресечения в отношении несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Глизнуца Сергей Иванович. – Тюмень, 2011. – 224 с.
